

ANTIIEK

februari 1985
19de jaargang no. 7

Inhoudsopgave

- 338 *Ir. P. L. W. Arts*, Chinees Imari
- 343 *A. J. Vervoorn*, Het grafisch werk van F. Hart Nibbrig (1866-1915)
- 348 *Afke J. Koek*, De kunst van het overleven
- 353 *Dr. H. L. M. Defoer*, Vrijgeveige herders of op sensatie beluste boeren? Een laat-middeleeuwse beeldengroep uit de Noordelijke Nederlanden
- 357 *Ing. H. Nienhaus*, Mineraalwaterkruiken en hun bronmerken
- 370 *Drs. L. Buijsters-Smets*, Het 'Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd' uit 1781
- 378 *Saskia de Bodt en Jos Koldewey*, Muscumaanwinsten
- 382 Vragenrubriek
- 383 Tentoonstellingsberichten
- 386 Agenda

Redactie:

B. Dubbe, Deventer
Drs. J. de Kleyn, Doorwerth
Dr. Mr. O. ter Kuile, Amsterdam
Drs. G. Th. M. Lemmens, Nijmegen
Prof. Dr. F. van Molle, Leuven

Correspondentie en bijdragen zenden aan:
Redactie secretariaat ANTIIEK
Postbus 14, 7240 BA Lochem
Telefoon: 05730-3651

Verschijsning: elke maand, met uitzondering van de maanden juli en september

Abonnementsprijs: Buitenland f 115,—
voor Nederland f 79,50 Losse nummers f 8,25

Abonnementen-administratie:
Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom bv
Noorderwal 38, 7241 BL Lochem
Telefoon: 05730-3651 Telex: 49642 udol nl
Giro: 850785

Advertentie-acquisitie:
De Heemraad Periodieken Amstelveen bv
Gebouw De Heemraad, Bouwerij 102
1185 XX Amstelveen-Zuid
Telefoon: 020-472526

Voor België: abonnementen en losse nummers:
De Tijdstroom
Hubert-Frère-Orbanlaan 429 B-9000 Gent
telefoon: 09-32.91.24.39.81

Alleenvertegenwoordiging voor advertenties in België: A.A.A. n.v., de heer J. P. Corné
bd. Ed. Machtens 79-B.22, B-1080 Brussel
Telefoon: 02-522.96.96

Sole advertisement representative in Great Britain:
J. ARTHUR COOK, 9 Lloyd Square, London
WC1X 9BA, Telefoon: 01-8376315

Représentation exclusive de la publicité pour la France: EMER PUBLICITE, 50 Rue Quai de l'Hotel-de-Ville, F-75004 Paris, Telefoon: 01-277.83.44

Losse nummers worden in Nederland verspreid door Van Ditmar B.V., Amsterdam, via Beta-press Gilze.

Wanneer een abonnement niet minstens één maand vóór het einde van een abonnements-termijn schriftelijk wordt opgezegd, wordt het automatisch verlengd.

Meningen en feiten, zoals die door auteurs worden weergegeven, vallen buiten verantwoordelijkheid van redactie en uitgever.

Druk en lay-out: Lochem Druk

Vrijgevig herders of op sensatie beluste boeren?

Een laat-middeleeuwse beeldengroep uit de Noordelijke Nederlanden

H. L. M. DEFOER

In de verzameling van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich een houten beeldengroep, die vanouds geïnterpreteerd wordt als herders, die op weg zijn met geschenken naar het pas geboren Christuskind (afb. 1)¹. Het stuk wordt in de literatuur zowel in de late vijftiende eeuw als in het begin van de zestiende eeuw gedateerd². De datering in de late vijftiende eeuw is het meest waarschijnlijk gezien de V-vormige halsuitsnijing van het kostuum van de vrouw op de voorgrond. Het moet gemaakt zijn in de Noordelijke Nederlanden. Bouvy ziet het als Hollands werk, maar geeft geen nadere argumenten voor deze meer preciese lokalisering. De samenstellers van de tentoonstelling Adriaen van Wesel beschouwen het als een eigenhandig werk van deze Utrechtse beeldsnijder. Zij menen zelfs dat het groepje een onderdeel is geweest van het beroemde altaar van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch³. Hun argumentatie is m.i. weinig overtuigend en de overeenkomsten met het werk van Adriaen zijn niet zodanig, dat een toeschrijving aan hem te rechtvaardigen is. De groep is van een redelijke kwaliteit maar bepaald niet van zo'n hoog niveau als de subliem gesneden groep van Jozef met de musicerende engelen, die onderdeel was van de geboortevorstelling

Afb. 1. Landlieden met hun koopwaar, Noord-Nederland eind 15de eeuw. Eikehout, Utrecht Rijksmuseum Het Catharijneconvent

van het Bossche altaar. Het is daarom ondenkbaar, dat onze herders tot dezelfde altaargroep behoorden.

Trouwens, zijn het wel herders? Dit is zeer de vraag. Er is mij uit onze streken geen enkele laat-middeleeuwse Aanbidding der herders bekend, waarbij deze met geschenken naar de stal komen. De herders zijn op de kunstwerken uit die tijd steeds primitieve boerse mannen, die op enige afstand, doorgaans op de drempel van de stal of vanachter een hekje of een muurtje, het pasgeboren kind en zijn moeder bekijken. Nooit naderen zij zo dicht als de koningen, waarvan de oudste zelfs vaak het kind de hand of de voet mag kussen. De koningen brengen wel geschenken mee, maar de herders komen met lege handen. Pas in de loop van de zestiende eeuw komt hierin verandering. Onder invloed van Italië worden de herders geïdealiseerde rustieke figuren, zij knielen neer in de nabijheid van het kind en offeren het vruchten, vee en andere landbouwprodukten. Het zijn ook niet meer uitsluitend mannen, zoals in de middeleeuwen, er bevinden zich dan ook vrouwen onder hen.

Zoals gezegd, dit laatste vindt plaats in de loop van de zestiende eeuw, in de vijftiende eeuw is hiervan nog geen spoor te vinden. We moeten daarom concluderen, dat onze groep geen herders uitbeeldt, maar anders geduid moet worden.

In het Museum te Budapest bevindt zich een schilderij met de Kruisdraging van Christus, waarvan men aan-

neemt, dat het een 16de-eeuwse copie is naar een origineel van Jan van Eyck, dat verloren is gegaan (afb. 2) ⁴. Het origineel zou een vroeg werk van hem geweest zijn, wellicht uit de jaren 1422-1424 toen hij werkzaam was in Den Haag voor Jan van Beieren, graaf van Holland. Een enigszins verwante uitbeelding van de Kruisdraging, waarvan men doorgaans ook aanneemt, dat zij teruggaat op een origineel van Jan van Eyck, is een tekening in de Albertina te Wenen (afb. 3) ⁵. Beide composities hebben vele voorstellingen van de Kruisdraging in de Nederlandse kunst in de vijftiende en zestiende eeuw beïnvloed. Vooral het origineel, dat ten

Afb. 2. De kruisdraging, Nederland 16de eeuw, copie naar een origineel van Jan van Eyck, Budapest, Szépművészeti Múzeum

Afb. 3. De kruisdraging, pentekening, Nederland 16de eeuw, copie naar een compositie van Jan van Eyck (?), Wenen Albertina

grondslag lag aan het paneel te Budapest, heeft een diepgaande werking gehad. In het Metropolitan Museum of Art te New York bevindt zich een enigszins verkorte versie uit de tweede helft van de vijftiende eeuw ⁶. Uit de zestiende eeuw zijn een groot aantal kruisdragingen bewaard gebleven, die een vrije verwerking zijn van die van Jan van Eyck. Met name in de

school van Bruegel was zij populair⁷.

Bekijken wij het schilderij van Budapest wat nader, dan zien we hoe de stoet met de kruisdragende Christus zich van rechts naar links beweegt. Geheel rechts zien we hoogwaardigheidsbekleders en officieren te paard⁸, in het midden gaat Christus die geholpen wordt door Simon van Cyrene en links slaan ruiters en soldaten met de beide moordenaars de holle weg in, die naar de Calvarieberg voert. Links en rechts op de voorgrond staan groepjes mensen, die nieuwsgierig toekijken. Onder hen bevindt zich een aantal landlieden, die met hun koopwaar op weg zijn naar de markt. Twee vrouwen dragen respectievelijk een kan melk en een mand eieren op het hoofd. Ook op de tekening te Wenen zijn dergelijke figuren, maar dan rechtsonder, te vinden.

De drie mannen dragen de voor de vijftiende eeuw zo typerende kaproen en twee van hen hebben daarbovenop ook nog een hoed. Ook op de meeste kruisdragingen die op Van Eyck teruggaan zijn dergelijke boeren en boerinnen te vinden, die met hun koopwaar op weg naar de stad staan toe te kijken. Ook de figuren van het houten groepje in Het Catharijneconvent hebben voortbrengselen van het boerenbedrijf bij zich. De voorste vrouw draagt een mand met kippen en de achterste een vaatje op het hoofd. De man op de achtergrond heeft een lammetje over de schouder en de voorste draagt een mand. Door

de overeenkomsten met dergelijke figuren op de bovenvermelde kruisdragingen, mag men de groep niet meer zien als herders op weg naar Bethlehem, doch als toeschouwers bij de kruisdraging. Zij moeten deel hebben uitgemaakt van een compositie die terugging op Van Eyck. Hierop wijst ook de kaproen, die de man rechts op de voorgrond draagt, een hoofddeksel typerend voor het eind van de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw. Niet alleen door zijn kruisdragingencomposities heeft Jan van Eyck een grote invloed gehad op de Nederlandse schilderkunst. Van een aantal miniatures, die in de Nederlanden

aan de *Tres Belles Heures de Notre Dame* (beter bekend als de *Heures de Turin* en de *Heures de Milan*) zijn toegevoegd, veronderstelt men, dat het min of meer getrouwe copieën zijn van of dat zij teruggaan op originelen van Van Eyck. Daarnaast zijn in verschillende Utrechtse miniatures ontleningen aan Van Eyck te vermoeden⁹.

Het houten groepje te Utrecht toont aan dat de invloed van Van Eyck zich niet beperkt heeft tot de schilderkunst, maar zich ook tot de beeldhouwkunst heeft uitgestrekt. De groep staat hierin trouwens niet alleen. In het Schnütgen Museum te Keulen bevindt zich een Calva-

riegroep, die ook op Van Eyck lijkt terug te grijpen. In het Rijksmuseum te Amsterdam staat een met het Keulse stuk verwante ruitergroep¹⁰.

¹ Eikehout, h. 46, br. 27 cm, inv.nr. ABM bh. 302. Voornaamste literatuur: W. Vogel-sang, *Die Holzkulptur in der Niederlande*, Band I, *Das Erzbischöfliche Museum in Utrecht*, Utrecht 1911, nr. 141 - J. J. M. Timmers, Acht en veertig eeuwen beeldhouwkunst in hout, in: W. Boerhave Beekman, *Hout in alle tijden II*, Deventer 1949, p. 687 - Cat. Tent. *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Rijksmuseum Amsterdam, 1958, nr. 278 - D.P.R.A. Bouvy, *Beeldhouwkunst Aartsbisdom Utrecht*, Den Haag 1962, nr. 116 - Cat. Tent. *Adriaen van Wesel*, Rijksmuseum Amsterdam, 1980, nr. 4.

² Een datering in de late 15de eeuw bij Timmers *o.c.* en in de catalogus van de tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam in 1958. Bouvy *o.c.* dateert de groep omstreeks 1530.

³ Cat. Tent. *Adriaen van Wesel* 1980, p. 40.

⁴ Paneel, 97,5 x 129,5 cm. Szépművészeti Múzeum Budapest, inv.nr. 2531. Voornaamste literatuur: F. Winkler, *Altmeisterländische Malerei*, Berlin 1924, p. 49 - L. Baldass, *Jan van Eyck*, Londen 1952, p. 96-97, 287-288 - F. Winkler, *Actes du XVII Congrès International d'histoire de l'art*, Amsterdam 1952 (1955), p. 238 *e.v.* - M. J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, dl. I, Leiden 1957, p. 70-71 - *Katalog der Galerie Alter Meister I*, Museum der Bildende Künste Budapest, Tübingen 1968, p. 214 *e.v.* - S. Urbach, *Maitres des Anciens Pays-Bas*, Budapest 1971, afb. 1-4.

⁵ Pentekening, Albertina Wenen. O. Benesch, *Katalog der Zeichnungen der Niederländische Schule (15 und 16 Jh.) in der Albertina*, Wenen 1928, nr. 22 - F. Winkler, *Die Wiener Kreuztragung*, in: *Niederlands Kunsthistorisch Jaarboek 9*, 1958, p. 83 *e.v.* Volgens Winkler is de tekening van de hand van Pieter Bruegel de Oude en gaat zij terug op een origineel van Fouquet. Hoewel er ontegenzeggelijk

Fouquetachtige elementen in de tekening zijn, is hij als geheel weinig verwant aan diens composities. Deze zijn statischer. Zijn figuren staan bijeen in compacte groepen. De Weense tekening is veel dynamischer en levendiger dan de werken van Fouquet. De Fouquetminiatur met de kruisdraging in het gebedenboek van Etienne Chevalier, die Winkler als bewijs voor zijn stelling aanhaalt, lijkt mij eerder zelf terug te gaan op een verloren compositie van Van Eyck, dezelfde die ten grondslag lag aan de tekening te Wenen. De maker van deze tekening zou m.i. wel Bruegel of iemand uit diens omgeving kunnen zijn. Dit kan wellicht ook gezegd worden van het paneel te Budapest, waarop met name de figuurtes op de Calvarieberg Bruegeliaans aandoen.

⁶ H. B. Wehle and M. Salinger, *The Metropolitan Museum of Art. A Catalogue of Early Flemish, Dutch and German Paintings*, New York 1947, p. 23 *e.v.* - D. G. Carter, *The Providence Crucifixion its place and meaning for Dutch fifteenth century painting*, in: *Bulletin of Rhode Island School of Design*, vol. 48, nr. 4, Providence R.I. 1962, p. 14.

⁷ Dergelijke kruisdragingen zijn bekend van o.m. Jan van Amstel, Herri met de Bles, Cornelis Massys, Pieter Aertsen, Joachim de Beuckelaer, Pieter Bruegel de Oude en Pieter Bruegel de Jonge, Abel Grimmer en David Vinckboons. Zie: R. Genaille, *La Montée au Calvaire de Bruegel l'Ancien*, in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1979, p. 143 *e.v.*

⁸ Van de ruiters bestaat er een 15de-eeuwse zilverstifttekening te Brunswijk, Herzog Anton Ulrich-Museum. Zie: E. Flechsig, *Zeichnungen alter Meister im Landesmuseum zu Braunschweig, Niederländer des 15. und 16. Jahrh.* 1923, nr. 45. - A. Baldass, *o.c.*, 1952, p. 96 - Cat. Tent. Amsterdam 1958, nr. 173. De ruitergroep is bovendien door de miniaturschilder, die de noodnaam draagt Meester van Otto van Moerdrecht, omstreeks 1430 gebruikt in een schildering met de kruisdood van Christus op een blad uit een missaal, dat thans in het Cleveland Museum of Art bewaard wordt. Zie: Carter, *o.c.*, p. 15.

⁹ Over de verhouding tussen Van Eyck en de *Heures de Turin/Milan* en de invloed van Van

Eyck op de Utrechtse miniaturkunst is veel geschreven. Er bestaan zeer uiteenlopende theorieën. Zie o.m. E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, Cambridge 1953, p. 232 *e.v.* - Carter, *o.c.*, passim - J. Marrow, *Compte rendu de la réimpression des 'Heures de Turin' du Comte Paul Durrieu et de la postface de Albert Châtelet*, in: *The Art Bulletin*, jrg. 50, 1968, p. 203 *e.v.* - H. L. M. Defoer, *De verluchting van een Utrechts getijdenboek uit het midden van de 15de eeuw*, in: *Geschieden, gedrukt, versierd, verzameld*, Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht, 1982, p. 35 *e.v.*

¹⁰ Zie respectievelijk *Das Schwätgen Museum, eine Auswahl*, Keulen 1964, nr. 127 en *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, Amsterdam 1973, nr. 8.